

Elmúlt idők

*Ezen naplomat ajánlom nőmnek, továbbá Mariánka
Dita, Ilka, Emil, Erzsébet, Dező, Nina Etel és
Gini gyermekeimnek.*

A szülői ház

Részletek

1796-ban vette meg öregatyám a Mlakában e házat, mely jóformán a város szélén volt. Ez még az én gyermekkoromban sem volt oly kiterjedésű, mint mai nap. Most e kisdud ház Szaghmeiszter és Vass birtokában van. Két utcára szolgál, elől egy kistérséggel. Az egyik utcai szobában született atyám s testvérei, és én is itt születtem, mert szüleim itt laktak, miután házasságuk első éveiben vettek tulajdon házat. Sokszor mondták gyermekkoromban, midőn ezen szobába léptem: „Látod, fiam, te is itt születted, itt láttad az első napvilágot.” Már akkor elmerengtem a hely felett, hol bölcsőm állott. Ugyanegy bölcsőben ringatták testvéreimet is, később saját gyermekeimet is. Bizonyos kegyelettel csüngtem e szobán, úgy szerettem, ha beeresztettek, mert ez volt a „tisza szoba”, s oly nehéz érzéssel jöttem ki belőle, mert benső vonzalom kötött e helyhez. Oly jólesett, ha Antal bátyámmal oda mentünk háltni. Szegény öreganyánk kora reggel felkelt, reggelit készített, és leste, hogy ízlik. Öregatyánk, mielőtt munkára ment, fölöstökömlt, mely száraz kenyérből és egy meszely saját természetete borból állott; s mielőtt hazulról elment, homlokon csókolt bennünket. Igen jó öregember volt, ha reá gondolok, szinte sírhatnék, úgy ellágyul a szívem! 75 éves korában Moroviczán volt utoljára dolgozni, hogy gyermekeinek szerezhessen valamit, ott a dologban megszakadt ereje, hazahozták, s néhány napi gyengélkedés után meghalt. Akkorában a kőművesek napszámja 1 frt. váltó volt, azaz 40 kr-osz. ért a mostani pénzérték szerint.

Édesatyám, idb. Váli József

Született Szabadkán 1800. VIII. 15-én a Mlakában Boldogasszony napján, meghalt Szabadkán 881. XI. 17., élete 81 éves korában. Őt szerettem anyám után legjobban, kinek mindenemet köszönhetem. Elgondolhatjátok tehát veszteségemet, melyet halála okozott. Elborít a fájdalom, nincs többé sem anyám, sem atyám, kik bölcsőmtől halálukig csak egyedül szerettek oly nagy mérvben, amit csak érezni, de leírni nem lehet. Gyermekkorát szülei házában töltötte, 12 éves koráig járatták iskolába, Haraszi boltjában inaszkodott azután 4 évig, 4 évet mint segéd szolgált, kiérdemelve főnöke és vevői bizalmát. Így midőn (a) Haraszi pár fürdőbe utazott, a házat és a boltot rá bízta. Senkinek sem vétett. Csak egyszer, midőn Haraszi őt egy puskával küldötte ki budárjához. Az úton a porban verebek játszottak, ő hirtelen közéjük lőtt, és 3 ott maradt; még mai nap is sajnálja őket. Majd Haraszi befolyása és jóállása mellett Willov(?) fogadta be boltjába kompanis társnak, de sokat nélkülözött. A bolt jelenleg Vojnits Hajdú Géza örökösei házában volt „Pesti”, most „Petőfi” utcában volt. Ez időben üvegajtót nem használtak. A boltos egész nap nyitott ajtó mellett várta vevőit. Atyám délben hazajárt enni szüleihez, este pedig a boltban aludt, nehogy megrabolják. Reggel a vizet, mely a dézsában megfagyott, rőffel verte be, hogy mosdhasson. Még emlékszem a sárga subára, mely takarója volt. Nem félt az akkori kor általános rémeitől és kísértéseitől, gyakran mesélte, mint vitatkozott a mlakai szomszédokkal, maga aludt a boltban. Sokat nélkülözött, este egy db kenyeret tett a hóna alá, az volt másnap fölöstökömje. Harasztinál „szabad” kosztja volt, de szerénysége tiltotta ezt elfogadni, csak néha fogadta el, nagy unszolás után. Tudott nélkülözni, de senkinek sem szeretett terhére lenni. Sokszor megjárta. Otthon 12 órakor szoktak ebédelni, de neki épp vevői voltak, mire hazaért, már megebédelték, ő egy db kenyeret vágott, és visszament a boltba. De meg is segítette az Isten. Midőn valamicskét szerzett, házasodni készült, több gazdag leányt ajánlottak neki, de ő csak Trachta Irma körül (anyám) forgolódott, kit nőül is vett. S 1826. IV. 24-ben születtem én Mlakában, mert szüleimnek nem volt házuk. Nemsokára Schäffertől a kis utcában vettek egy kis házat, hol anyámat meg akarták lopni. Atyám vásár lévén a sátorban aludt. A rablók pedig azt gondolták, hogy pénz van anyámnál, a vasrács nélküli ablakot sárral bekenve be akarták törni, de anyám ébren aludt, ő és a szolgáló ellármázták őket. Egyéves voltam ekkor. Másnap volt öröm, midőn elmondta apámnak az esetet. 4 éves koromban a Katancsits-féle fundust vették meg, melyen jelenleg Józsi öcsém háza áll. Ezen időtől fogva emlékszem a szülői házban tapasztalt apró szeretet jelekre. Nappal szüleim el lévén foglalva, csak este voltunk együtt, mély meglegedés honolt a kis szobácskában, annyira szerettek engem, magam voltam sokáig, miután Treszka,

Lida, Mari testvéreim meghaltak. Midőn anyám főzött, reánk bízta a boltot, s ha vevő jött, behívtuk őt. Akkorában nem volt a konyhában sparhét, nyitott ajtó mellett kellett főzni, a padkán, még a gyufa sem volt feltalálva. Míg atyám a kenyérkeresettel volt elfoglalva, addig anyám volt a boltban. Kedves olvasmánya „Kartigam k. a.” volt. Ha szürkületkor ölébe vett, akkor ebből vagy más regényből egyes epizódokat mesélt. Bár keservesen szerezték meg a legszükségesebbet, mégis áldoztak tehetségük szerint a színháznak is. Hogy hetente elmentek oda, és többször vittek magukkal. Ekkor láttam Báthory Máriát elvérezni tőr által, Abday színészt Budavár visszavételében, mint Szapáryt. Egy ily színházi előadás után volt szüleimnek egy hétig miről beszélni. Vasárnaponként Trachtánál ha ebéden voltunk, neki százszor is el kellett mesélni, hogy [...] Pétervár ostrománál, öregatyja Károly császár alatt hogy verekedett a törökkel. Legjobban szerettem, ha háborúról beszélt el egyet-mást. Öregatyámat többször hívatta Mukits Simon (főbíró) ebédre, szeretett vele németül beszélni, ő választópolgár volt, u. n. „hatvanas”, nála a vasáros boltban tartottak előzetes értekezést, befolyásos ember volt. Midőn Rudicsot instálták főispánnak Zomborba, ő is ki volt küldve deputációba, csináltatott atillát, és kardot vett. Harmadik deákiskolába jártam, midőn Toldi tanárom „Egervár ostromát” adatta elő, melyben nekem adta Dobó vezér szerepét. Általános tetszést arattunk. Mukits az öreg Trachta előtt dicsért meg, s ez nagy örömet szerzett kis családi körünknek, és annak szeme fénye, reménye lettem, és azt hitték, hogy én fogom családunk tekintélyét emelni. Az öreg Trachta halála után atyámat választották meg „hatvanas” választópolgárnak. Az udvarban egy e célra emelt sátorban volt az áldomás, az egész város gratulált neki. Atyám szeretett a közdolgokban részt venni, és mint a „haladás embere”, a város előremenetelén fáradozott, mindenkivel nyájas, és anekdotáit szívesen hallgatták. Mikor IV. deákiskolába jártam, atyám Pestre vitt, ott vásárolni, és megbámulni. Macskovits Filó iskolatársamat is felvitte magával, ami által atyját, a kapitányt, igen lekötelezte, ez pedig nagy úr volt az időben Szabadkán. 840-ben még nem volt vasút, kocsin 3 nap alatt érhetni fel. Mintegy 10-12 kocsival kereskedők indultak el, s ezekhez csatlakoznak, kik velök akarnak tartani. Kaskantyú és Fülöpszállás között volt rendszeren a déli etető, nagy homoktenger közepett. Itt leszálltunk, és gyalogoltunk a homokban. 20-30 kocsira is felszaporodott sokszor a karaván. S útközben társalogtak, énekeltek, és sorba üritgették kulcsaikat, a bográcsban főtt a paprikás, az egész utazó kompánia jó barát lett, s a rablók sem igen mertek közeledni, mert hallgatták egy-egy puskalövésünket. Itt tanulta el atyám az alánt [...] anekdotákat, melyeket annyiszor elmesélt az ágyban, midőn hozzá húzódtam gyerekkoromban. Atyám, ha nappal künn volt is a szőlőben vagy a szálláson, de este hazajött, hogy az éjt együtt tölthessük. Ritkán volt vendégünk, az öreg Bodolszky, Angyal és neje tanítóim jártak hozzánk el

este beszélgetni, továbbá Szemerkei Nancsi és Krisztina, Schmidt tanítóné, Tumbászné, Jakobcsicsné, később Gyuricskó és Katica. Hetenként a család nálunk volt, vagy mi náluk vacsorán, és forradalom után csaknem naponta volt nálunk Czorda Félix, Mánich Péter, Birkás Ágost és Józsi, Joó Ignácék, Martinovichék, Milodánovits Pista sógor, Prenczlein, Jakobovics Mihály, Zsóka, Mukits Ernő, Vojnits Zsiga, Macskovits Filó, Engebracht Dani, Antunovits Lajos, Törlei Bálint, Kosztolányi, Verebélyi, az öreg Skultéty János. Karácsonykor ellátogattak a színészek is.

Később, midőn megházasodtam, a karácsonyt felváltva nálam és a tátinál tartottuk, a mámi halála után én örököltem szüleim poloxait; Jámbor igazgató és koszorús költővel szaporodtunk, atyám a fiatalok társaságában jól érezte magát. Karácsonykor Mariska leányom zongorán kísért az „örömet hirdetek...” éneklésében.

Atyám szokása volt: naponta elment a 10 órai misére, és hozzám naponta eljött a vásáros boltba beszélgetni délig. De nehezen esett az elválás. Már egy hónapja lesz, hogy meghalt, és mindennap hiányzik nekem valami, egyre várom, de nem jó, az elérhetetlen után vágyódom. Sokszor köhögtünk mind a ketten, s ő vigasztalt, hogy ő már 80 éve köhög, „pedig nem bánám, ha meghalnék, hivatásomat bevégeztem, látom gyermekeimet függetlenül élni”. A két utolsó napon nehezebbre esett neki a hurutot kiköpní. Levest küldöttünk neki, mert két héttel nem evett mást 4-5 kanál levesnél. 881. XI. 17-én ebéd után elmentem, ott Pepi és Panna gyertyát tartottak kezében, megismert: „Eljöttél fiam? Jól van, imádkoztatok.” S mi fennhangon imádkoztunk. Ő maga még keresztet vetett, elaludt, és kiadta lelkét végelgyengülésben. Mellette voltunk valamennyien, és Krisztina figyelmeztetett, hogy meghalt; nem kínlódott semmit, nyugodtan halt meg, nem lehetett észrevenni, mikor lehelt ki lelkét. Nagy hite volt az Istenségben. Utolsó napokban vizet kért, Nina adott, és véletlenül a víz félrement a torkában, s fulladozni kezdett. Nina ijedten közeledett, ő kétszer is, és mondta: „távozz tőlem”, ez nagyon fájtn Ninának, de később Táti is megbánta, mondván: nehéz beteggel bánni. Táti igen közlékeny volt, Józsi öcsém meg hallgatag. Ha rossz idő volt, és táti nem jöhetett hozzám, akkor elment Józsihoz a boltba, s másnap eljött panaszkodni, hogy Józsi mindig hallgatott. Legjobban fájtn neki, hogy Jenő néha nem köszönt neki találkozáskor. Pannával is viszálya volt, s ez neki sok szomorúságot okozott. Bejött hozzám panaszkodni és sírni, én vigasztaltam, és ezért szeretett annyira, mert elhagyatottságában támasza voltam. Ha ebéd vagy vacsora előtt jött hozzám, a gyerekek kiabálva szaladtak nyakába, alig tudott tőlük menekülni. Vasárnap nála a gyerekek sorosak voltak ebédén. [...] Ha valamely bankettra nem akartam 7 frt.-ot adni, ő azt mondta: „Én nem megyek, neked el kell menni a családot képviselni, én megfizetem a 7 frt.-ot helyetted.” Páholyt kellett bérelnem, s míg egészsége engedte, el is ment a

színházba, és sokszor mesélte, amint küldötték őt a színház ügyében az építéssel Budapestre alkudni, szerződést megkötni, pénzt felvenni az építéshez. „Lássátok, sokat fáradoztam ez ügyben, s azért van jogom a színházhoz.” A Nemzeti Színház padlásán és színpalái közt Szentpétery kísérte, ki meg is ígérte, hogy el fog jönni Szabadkára vendégszerepelni. (Apám) a népnek nagy barátja volt, midőn a kormány 1850-ben catastert készíttetett, ő a község részéről bizalmi férfiú volt. Arnold szolgálkú lévén, mindent helyben hagyott, mit a német kormány képviselője, Csakány kívánt, de atyám nem engedte, hogy minden földet I. clasiba tegyenek, ezért sokat kelle túrnie, még Temesvárra vivéssel is fenyegették. 849. III. elején, midőn a rácok Bajmokról be akartak törni Szabadkára, ő és szomszédja, Vojnits Dániel fegyvert fogtak és elébök mentek, de akkorra a honvédek, a szabadkai, zombori és bajai mozgó nemzetőrök megszalasztották őket [...] A „Polgári Casinó” megalapítását sokszor mesélte: Megboldogult Arnold György templomi karnaggyal találkoztam az utcán, mondja, hogy nekünk polgároknak kellene egy casinót alakítani, én akkor meghívtam feketére, s elmentünk Tóth főmérnökhöz, itt kezdtük megbeszélni a „p. casinó” létesítését, mely 1/2-re rá meg is alakult, s ennek 1 évet kivéve annak léte alatt pénztárnoka voltam. Höbl Ferenc volt az elnöke, Arnold a jegyző. Az egyletnek saját háza volt. Minden részvényes ingyen mehetett a bálba. Egy ilyen bálon tréfából megtámadták atyámat, mint pénztárnokot, hogy „miért eresztett be gyanús hölgyeket”, azt felelte, hogy „az ördög ismeri őket, én nem járok hozzájuk, mint az urak!” (általános nevetés). E casinói bálók csinosak voltak, nem volt oly hosszú, mint most, az egész Bácska intelligenciája itt mulatott. Ezen teremben tartották a színelőadásokat, majd később a Venczel vendéglős házában. Rác karácsonykor atyám vendége volt felváltva [...] Manojlovits, Sztojkovits és Vujits papnak, ő is meghívta kereskedő kollégáit néha ebédre; volt délután ének és kedélyes multság. [...] A politika polgári körökben soha, vagy ritkán jött elő, mivel csak a nemességnek volt akkor alkotmányos joga a közügyekbe beleszólni, az országgyűlésen valamennyi királyi városnak egy szavazata volt összesen, ha megegyeztek egymással.

Szabadka 1861-től

Feljegyzések, közgyűlési beszédek, köszöntők

A gymnasiumhoz egy gheologiai tanárra volt szükség, s nekem eszembe jutott Jámbor Pál, ki most Pesten kereset nélkül élőködött, és 861–863-ban mint igazgató közkedveltségben részesült. Többekkel beszéltem, hogy pártolják ez eszmét, de a gymnasium tanárai nem szerették Jámbor személyét, s ellene voltak, az ultramontánoknak meg azért nem tetszett, mivel világi lett, és a református hitet vette fel. Az indítványt a közgyűlésen én tettem Jámbor

meghívására, amit nagy többséggel el is fogadott az. Jámbor eljött, és napról napra jobban és jobban megszerették. Végre Héjja eltávozásával az igazgatói állás is megüresedvén erre is őt ajánlottam, mivel 861-ben ő igazgató volt már, de mivel képviselőnek választott, állását el kelle hagynia, s most csak az újból üres helyre vissza kellene helyezni. A nép elfogadta volna e visszahelyezést, de az ultramontánok újra szerencsét akartak próbálni, Frankl is vágyott ezen (az) állásra, melyek meg Haverda sógoruknak szerették volna ezen állást adni, s mi, dacára, hogy avval fenyegettek bennünket, miként „a kormány nem erősíthet meg egy hite-tagadottat az igazgatói állásban”, s minden virilistáik bejöttek, Szucsits Károlyt meg Pestről lecitálták, mi 48 voks többséggel megválasztottuk. Most ők desperáltak, mi pedig, hogy a szabadság ügye diadalmaskodott, örültünk. Béla és Emil fiaim vitték meg az első hírt neki, az ifjúság tombolt örömeiben, s vasárnap pedig Jámbor jó barátait Venczel vendéglőjében vendégelte meg, s a banda este 10 óráig szólott. Azóta már 2 névnapja volt Jámbornak, mind a kétszer barátai nála voltak ebéden, s az ifjúság este szép fáklyás zenét adott, este a színházban darabját, a „Törvénytelen vért” adták elő, ahol az ifjúság határtalan lelkesedés közepette egy babérkoszorút nyújtott át neki, a színház tele volt. Másnap mondja nekem Zomborcsevits Vince: „Én nem voltam a színházban tegnap, ki nem állhatom a nagy ambíciót, kicsoda az a Jámbor, ki magának fáklyás zenét csináltatott.” „Hibázik kegyed, ő nem magának, hanem az ifjúság csinálta a fáklyás zenét kedvelt igazgatójuknak.” „Tudjuk.”

A hatvanas években alakítottunk egy színészpártoló egyletet 10 frt.-os részvénnel, de ezen egylet választmányába is befűrték magukat. A pénztár körül controlleriát nem akarták behozni, mi ajánlottuk a napibizottságot, de ezt nem akarták elfogadni. Kammerer lett a pénztárnok. Egy évben Mukits Mukival voltunk a számadásokat megvizsgálni, de ekkor tentával le volt öntve, másodsor sem bírtuk a könyveket megvizsgálni, s így kijelentettük, hogy jövőre nem vállalkozunk pénztári vizsgálatra, ha nem lesz jobb a controlleria – s nem is lett. Évről évre rosszabb lett a színtársulat, mi visszahúzódtunk a színházi comitéból, mivel láttuk, hogy útban vagyunk, s egyszer csak Kovacsits Guszti 10 000 frt. segély kölcsönt kért a várostól, de mi ezt a közgyűlésen megbuktattuk, s a színházat Aradi Gerő igazgatónak adtuk által, akinek az ügykezelésével a város közönsége meg volt elégedve. Az intendaturát tehát leszorítottuk, volt is harag, Antunovits Matyo lapjában (Krónika) kommunistáknak is elnevezett, pedig én és Mukits többet veszíte, mint ő a kommunismussal, mert nála több birtokunk van, tehát a fájdalom szólt belőle, hogy ők uralkodásukból itt is egy teret veszítettek, s az igazgató ellen is írtak, hogy miért adja azt a rebellis darabot: Rákóczi Ferenc fogsága...

Megengedjen a tisztelt képviselő testület, hogy figyelmét a helybeli temetőkre akarom fordítani, mint olyanra, hol őseink nyugosznak, ahová mi is jutni fogunk, és utódaink követnek. Más művelt városban, ha az ember temetőbe lép, vallásos szent érzelem lepi meg. A temetők mai korban nem is annyira azok, mint inkább sírhantok, az ott rendszeren ültetett fák hasonlítanak a sétateretekhez, a síremlékek mint a mulandóság maradványai emlékeztetik az embert, hogy a halottak iránt itt illő tisztelettel viseltessenek. Nálunk ez nem így van, a hatóság részéről mi sem történik, mi ösztönt adna egyes családoknak szép síremlékeket emelni.

Az úgynevezett bajai temető úgy is betelik, ez okból szükség volna egy temetőhelyet vásárolni, és fákkal beültetni, hogy amire megnyílnék a temető, akkorra szép legyen, s nem kerülne ez sokból, mert példa erre a Pest városi temető, mely kőfallal van kerítve. A város csak egy oldalt kerített be, a többi oldalon egyesek kriptákat építettek oda, melyektől egy bizonyos meghatározott (összeg) fiztetik, amiből a következő fal készül, s így ez alapból szépül a temető.

Ez okból egy választmányt kérek kinevezni, mely egy célszerű tervet készítené a temetőrendezés ügyében, s alkalmas helyet ajánlana megvásárlás végett.

Egy város művelt érzésének nagy részben fokmérője egy szép sírkert. Amely nemzedék nem akar elődjeinek síremléket szentelni, annak utódai sem főgnak ilyet emelni, és nem is érdemli meg. Az önök becses pártfogásába ajánlom indítványomat.

*

Tisztelt közgyűlés!

Aki a 68. évi 38 t. cz.-et figyelemmel átolvassa, meggyőződhetik, miként a törvényhozás és a kormány a közös iskoláknak előnyt ad a felekezeti felett. Így a 25. § azt mondja: általában nem tekintetnek ezentúl felekezeti azon tanintézetek, melyek községi vagyomból v. jövedelemből tartatnak el; a 44. § szerint, ha egy községben nincs közös iskola, és 30 gyermek találtatik, kik iskolába akarnak járni, tartozik a község közös iskolát felállítani, továbbá a kormány a felekezeti iskolákat nem segíyezi, csak a közöset, a felállítandó 20 képezde sem lehet felekezeti jellegű, mindezekből láthatni, hogy a törvényhozás a közös iskolákat akarja terjeszteni. Szabadka város törvényhatóságának többsége a kormány intencióját eddig mindig előmozdította, s én úgy hiszem, hogy ezen szabadelvű intézményt is pártfogolni fogjuk. Tegyük le végre a felekezeti rabláncát a haza oltárára, s áldozzunk a vallási türelmességgel a szabadság és műveltség istennőjének. [...]

*

Tisztelt közgyűlés!

Én a választmányi jelentést úgy, amint elő van adva, nem pártolhatom, nem pedig főleg helyes gazdálkodási szempontból. Én úgy hiszem, úgy az egyesek, mint a városoknál a beszerzendőknél: 1) a szükségesekről, 2) a kényemesekről, 3) a haszonról kell gondoskodni. A Rogina Bara-i üres telek megvétele akkor fog a szükségések közé tartozni, ha már a szükségesebbek ki vannak elégítve. Nekünk pedig előbb 100 népiskolát kellene felállítani, mert a népnevelés az első, melytől semmi áldozatot sem szabad elvonni. A közpiacunk és az arra vezető több országutaink kövezetlenek, határunkon egyetlen öl utunk sincs kövezeve, térdig járunk ott a sárban. Ha a szegény ember a tanyáról be akar jönni a piacra tavaszi, őszi és téli időben, hogy családja részére a legszükségesebbet bevásárolja, lovát agyon kell kínoznia, még a piacunkra menőket, hol szinte nagy a sár, és kín nézni, hogyan vontatják ki a sárból. Színházunk ügye még most sincs biztosítva, mely szinte előmozdítja a műveltséget és a nemzetiséget, sőt a sok ezer szükségeknek egyike az is, hogy a törvényhatóságnak tanácssterme sincs, mely már mint látjuk, oly szűk, hogy be sem férhetünk, a közgyűlési jogosultak 1/2 áll, s a hatóságnak alig egy lépés van hagyva. Nincs továbbá dolgozóházunk, törvénykezési helyiségünk, lelenc- és kórházunk, a külvárosokban egy templom sincs, hol vannak közintézményeink? Hol vannak a szükséges parkok?

A mostani szükségéseket kielégítik több piacaink is, csak hogy azokat ki kellene kövezeni és kanálisozni. A tapasztalás azt mutatja, mentől jobban civilizálódik egy város, annál kevesebb szüksége van áruhelyiségekre a nyilvános piacon, civilizált városokban nem sátorokban árulnak. Például szolgálhat nekünk Budapest, hol a vásártéren lévő sátorok eltűntek, és a teret parkírozták, s a Duna-partra még egy sor házat is építettek. Én nem bánom, ha elébb a szükségéseket szereztük, boulevardokat, sétatereket csinálunk, de a józan ész a szükségeset követeli, azután áttérhetünk a kevésbé szükséges dolgokra. A régi nomád világban szükséges volt árusátrakra, hol azokat a vevők elé rakták, s ezzel sok helyet foglaltak el. A mai kor e helyett csinos berendezésű boltokban árul, kivilágított gyönyörű kirakatok után törekszik Önöket megnyerni. Ehhez kell Önöknek szokni, ha civilizált város akarunk lenni. A Rogina Bara mocsárjait nem elég drágán megvenni, ezt még néhány százezer kocsis homok idehordásával fel is kell hordani, kanális, flaszter és világítással ellátni. Uraim! Itt a megvétel nem elég, mert ez a legkevesebb, noha a mostani birtokosai el vannak bízva, s ötszörös árat kérnek, úgy járnak, mint az egyszeri bankhivatalnok, ki a frakkhoz a gombot megvette, de posztóra nem jutott pénz. (Zúgás az ellenpárton, éljen a miénken.) Én nem engedem magam megszavaztatni, ha reggelig zúgnak is, véleményemet a város érdekében szabadon ki fogom mondani, igen, s mi csak a gombot fogjuk a frakkhoz

megvenni, és a java, a posztó hátramarad, a népnevelés és a civilizációnk rovására. Elfogy a pénzük, s mire a posztóra kerül a sor, a Rókabara végre is szemétfészek fog maradni, mint most is az. Jobb volna a mostani birtokosokat arra kényszeríteni, hogy építsenek, hisz e feltétellel adta el a város fél század előtt, hogy a vevők 5 év alatt csinos házakat tartoznak építeni. Ne annyira az extenzivitásra, mint inkább az intenzivitásra törekedjünk városunk csinosítása alkalmával. Sokan azt mondják, hogy a jövő fogja sajnálni, hogy az alkalmat elmulasztottuk. Hogy mit mond a jövő? Azt nem lehet tudni, de a jelen, azt igen is tudja, és óhajtja, hogy legnagyobb szüksége van a főpiac kikövezésére, iskolák építésére, és ha mindezeket megteremtettük, akkor vegyünk meg a Rókabarát, ha lehet.

*

Tisztelt közgyűlés!

Megvallom, nincs nehezebb feladat, mint az ár ellen küzdeni, míg a közvélemény bizonyos eszme iránt meg nem érett, de másrészt kötelesség, minden képviselőnek meggyőződése mellett, és az igazság érdekében felszólalni, s ha kell, úttörőnek is lenni. Minthogy a kormányrendelet következtében csak vizsgált tanárokat lehet választani, T. Kováts Vazul páter úr még eddig nem tett vizsgát, s én őt nemcsak nem választanám meg a megüresült tanári állásra, hanem még nem is candidálnám. Zomborcsevits Ferenc úr ellenünkben azt állította, hogy ez személyes kérdés, ezt el nem ismerem, ez elvi kérdés, én szerintem az nem kandidálható, ki a vizsgát – akárki lenne is az – nem tette le. Itt hátam megett hallom dörmögni, hogy ha világít választunk, annak nyugdíj kell, erre azt felelem: igenis kell, ha nem akarjuk, hogy gyenge tanárok tanítsák gyermekeinket. Az állam is pensióval jutalmazza tanárait, nekünk is ezt kell tenni, különben csak a tuskója marad meg gyermekeink oktatóinak. De én azt mondom, spóroljunk mindenben, de nevelés dolgában ne fukarkodjunk, és az állammal lépést tartsunk. A jó tehetségeket jól kell fizetni. Elő volt hozva a helybeli tanári kar memoranduma, melyről, miután fel nem olvastattam, véleményt hozni nem akarok, csak annyit említek meg a szövegéből: ha Kováts Vazul tisztelendő páter választatnék meg, közte és a tanári kar között nem volna békés egyetértés. Ez, Uraim, igen aggasztó volna, gymnasiumunknak sok nagy kára lehetne, miért ne kerülnénk ki a bajt? Azt is hallottam Parcsetch által felemlíteni, hogy ha nem tetszik a tanároknak Kováts, mondjanak le, majd hoznak piaristákat vagy talán jezsuitákat is. Ezen eszme már ezen képviselő-testület előtt egyszer eldöntetett, s a nevelés a szabad verseny mellett a világiak kezében maradt, kecsegtessék csak magukat néhányan setét szerzetesekkel, ki fogja azt megbánni? A felvilágosodás a szabadság és a hazafiság, amelyek nélkül nevelődnének fel gyermekeink.

Tegye le előbb Kováts V. tisztelendő úr a vizsgát, melyet a törvény előszab, akkor candidatio alá bocsájtom, de addig nem. [...] Ha valahol, úgy a nevelési ügynél kell megszűnni az atyafiság, barátság és ebédre hívás következményeinek. Engem más nem vezérel, mint ez ügy tisztasága, és a gymn. érdeke, most már mind vizsgált tanáraink vannak, s kérdem, miért tennék kivételt? Miért lenne ez egy nem vizsgált tanár? Én ennél fogva Kováts Vazul urat nemcsak nem választanám, de nem is candidálnám. (Titkos voksolás eredménye: Kováts mellett 67, ellen 55. A különbség tehát 12 voks.)

*

A sors, hála az Égnek, oly pályára sodort, hogy nem szabad, de nem is szeretek pazarló lenni, most is nem egy, de több ok volt, hogy rokonaimat és barátaimat e tisztelt vendégkoszorúba összehívjam, ti. egy pár napja született Dezső fiam, egy pár nap múlva lesz Mariska leányom névnapja, egy kis birtokot vettem a múlt héten Speletichtől, továbbá farsang van, s mulatni kell. Láthatják kegyetek tehát, hogy több ok van az áldomásra, ha pazarló nem is vagyok, de egyben szeretnék az, vagy inkább bőkezű lenni kedves vendégeim szíves fogadtatásában és ellátásában. Erre fogok törekedni, mulassatok jól, kedves vendégeim! Éljen! Éljenek!!!

*

Tisztelt közgyűlés!

Mióta Szabadka város a felső gymnasiumot megalapította, azóta azt 2 veszteség érte, egyik a Héjjas tanárnak megválása az intézettől, a másik Jámbor Pálé, ki országgyűlési képviselőnek megválasztván, kénytelen volt tanári állomást elhagyni. Nem sok időre Héjja urat fizetése felemelésével visszahívták állomása elfoglalására, most itt az idő a második veszteséget helyre pótolni, ti. Kováts V. elhagyott állomásának betöltésével. Jámbor Pál személyes tulajdonságairól sokkal több tudomása van a tisztelt közgyűlésnek, semhogy azt hosszasan elősorolni szükséges volna. Ő itt helyben, mint igazgató tanár több évig működött, a közelismerésünket szerezte meg, de annyit mégsem hallgathatok el, hogy tőle a város közgyűlése abban az időben nagy sajnálatunkra vált meg, mint ezt az akkori közgyűlési jegyzőkönyv bizonyítja, továbbá ő országos nevezetesség, jó hazafi, s az irodalmi téren sok érdeme van, ez okból indítványozom, hogy őt a megürült tanári székre egyhangúlag hívjuk meg (általános helyeslés).

*

Napról napra fogy azok száma, kiket szeretünk, utoljára talán egy fennmarad a kevesekből, kikkel valaha jól éltünk, s jó barátok voltunk. Vagy talán a gondviselés rendelte úgy, hogy mindannyian kifogyjanak e világból, kiket

mi szeretünk, hogy ne legyen kit sajnálni az itt maradottakból, ha eljön a halál? Hogy annál könnyebben lehessen megválni ez árnyékvilágtól? Szegény Kati még csak 15 éves volt, midőn nevelésbe hozták be Almásról hozzánk. Mogorva és komor volt, szíve jó, de elhanyagolt. Dorné asszonyhoz adtuk 1 évre, zongorázni taníttattuk anyja akarata ellenére, mi fizettük, gyakran elvittük színházba, és azon körökbe, hova mi is eljártunk. Újságokat járatott, szép könyvtárat szerzett be, olvasgatott, s esténként az olvasottak eszméjükről beszélgettünk. Jó iparkodásom volt társalgás útján nemesíteni szívét, mi rövid idő alatt sikerült is, tudott boldog lenni, és másokat boldogítani, kik vele érintkeztek, szóval büszke voltam nevelt lányomra, bár nyilvános helyeken komor volt, s legboldogabb volt, ha csekély jövedelméből írhatott alá jótékony célra. Ő segített férjhezmenetelig ápolni a gyerekeket, s ha Krisztina a boltban volt, ő volt a háziasszony. Eszembe jutnak a téli esték, midőn még gyermekeink kicsik voltak, és aludni mentek, és mi hárman mily boldogok voltunk, a [...] galuska oly jólesett, mint néha a tea. Egymásért élni, s halni tudtunk volna, öröm s bánatunk közös volt. Édesanyám sírjához közösen jártunk, őt is úgy szerette, mint leányát, de Kati is viszont.

*

Szabadka szab. kir. város 1830. év körül úgy nézett ki, mint egy alföldi falu, semmi kövezet nem volt, csak a főbb helyeken, és az átjáróknál voltak alkalmazva padlók, hogy a házba el lehessen menni rajtok. A piac közepén egy nagy árok volt, mely mellett egy nagy gémeskút állott nagy itatóvályúval, melyből a városon keresztül utazó és itt pihentető fuvarosok itatták lovaikat. Ez időben igen sok kocsi ment Szabadkán át Szerbiából Pestre. A nagytemplom előtt szinte nyitott kanális volt, a Jaszibarától Palicsig. A mostani honvéd barakk kaszárnya helyén egy „Putri” nevezetű hosszú nádas fedelű kocsmáépület szegte be a baromvásártért az egyik oldalról, a halasi kapuig és a bajai szőlőkig.

A bunyevácok 2., 3., 4. és 1/2 5. körben laktak, míg a magyarok 1., 1/2 5., 6., 7., 8. körökben, a másfél ezerre menő szerb lakosság a szerb templom körül, s a zsidóság, mintegy 300-an, a zsidó templom körül. Protestánsok ekkor még kevesen voltak, kik szerteszéjjel laktak a városban, mintegy ötvenen lehettek.

*

1830 körül csak a következő emeletes házak voltak Szabadkán: u. m.: Városház, Iskola, Plebánia, Kaszárnya, Vojnits Illés, Lojzi, Macskovits, Zomborcsevits, Fekete Sas, Rieger, Milinovits, Härtl, Pavelka házak. A nagytemplom előtt a mostani Hungária, Milkó, Prokesch, Kamerer házak üres házhelyek voltak, régi temető elnevezés alatt. Szinte úgy Czrnkovits, Joó,

Herczfeld házak helyein csak egy régi téglás épület romjainak maradványai látszottak. A Mlaka csak mostani Gergeli, Vrabetz házig volt kiépítve nádas házakkal, gunyhókkal, egész a Gábrits-töltésig egy ház se volt, nagy mezőség volt az egész, hol libák legeltek, csak később, 856. években lett a város által parcellázva és eladva házhelyeknek. Ekkor atyám a házhely ölet 2 (frt.-ért?) vette a várostól, én 3 éve ebből egy darabot az árvaháznak ajándékoztam házzal együtt 3000 frt. értékben, szüleim emlékére. Most több felénél már be is van építve. A harmadik körben, a Sztantik(?) -töltés körül szinte üres legelők voltak, 840. év körül alapította a város Szent György- és Szent Rókus-plebániákat ideiglenes templomokkal, ami nagy befolyással bírt a várost beépíteni akarókra. A mostani városi erdőt akkor erdős kertnek hívták, s e század elején ültette be Henrich erdész. Már ez időben szép sétálóhely volt, vasárnaponként a nép által látogatott hely volt ez, hol sört inni, kuglizni lehetett, volt két hinta és kortyma. Palityot régóta használja a közönség nyáron fürdőhelyül, de 1840 előtt nem volt itt egy épület sem, kocsikon jártunk ki, a nagy Palityra, s a kocsik mellett öltöztünk és vetkeztünk, köpönyeget, pokrócot raktunk lábaink alá, ingbe, gatyába mentünk be a vízbe a férfiak, s a nők rékliben és szoknyában, minden család bizonyos távolságra állt egymástól, soha az illedelem nem volt megsértve. 840 körül kezdte a város a szegedi fasort Kuluncsits tanácsnok, Besirevits erdész és Váli József képviselő felügyelete alatt. Később két nádas házat épített, a nagy emeletes csak 858-ban épült Flatt polgármester alatt. Pality évente több fürdővendéggel szaporodott, s divatba kezdett jönni, hogy a városiak nyáron át Palityon lakjanak. 1852. évben a város eladott néhány buckát szállóhelyeknek a tó partján, hol a tulajdonosok azonnal hozzáláttak a villák építéséhez, kert, szőlőműveléshez, pár év alatt az elhagyott üres buckák cultivált helyek kezdtek lenni. Kuluncsits, Rudits Mórítz, Halbrohr, Váli Béla, Asztoits(?), Jakobcsics, Radics építettek. Néhány év múlva a város a vasút mentén is eladott villahelyeket, ide Milassin, Haverda, Vizner, Araczký, Vojnits, Szalai, Karnóczi(?), Pukkel, Schiner építettek. [...]

*

Szabadka földművelő város lévén, igen természetes, hogy patriarchális viszony uralkodott nagy részben, különösen a bunyevác lakosok között nem ritka esete volt, hogy 20-30 lélek is lakott egy házban, az öregek és a gyermekek a városban, a fiatalok a tanyán. Szombaton este szoktak bejönni onnan. Voltak a fiatalság által a külvárosban felfogadott tánchelyek, hol az ifjúság vidáman kólózott, körülöttük foglaltak helyet a bábésczkodó asszonyok és gyermekek, s a kör közepén volt a dudás. Estefelé diván házba szoktak járni, melyek nem a legjobb hírben állottak. Vasárnapokon a menyecskék drága

ruhákba öltözve jelentek meg az utcákon, a nagy luxus nem egy gazdag bunyevác családot tett tönkre. A magyarság 10 órákor misére megy a barátok templomába. A kaputos és úri osztály ugyanakkor a nagytemplomba. Az úrinők divatosan öltözködnek. A lakodalmakat mind a magyar, mind a bunyevác ősszel tartja, az utóbbiak kocsikon mennek az esküvőre, mellettük mennek a felpántlikázott lovasok. A magyarok 830-ig párosával gyalog mentek a templomba esküvőre, a menetében a vőfélyekkel zenekísérettel. Ma azonban a magyarság is kocsikon megy. Szabadka vendégszerető város lévén, az összes örömmünnepeket meg szokta tartani, úgy, hogy a lakodalmak 4-5 napig is eltartottak. Minden szegényebb családnak volt egy úri pártfogója, legújabb magyar könyveket olvastak. Magyar színészek is nagy pártfogásnak örvendtek, a színészek az előkelőbb családoknál ingyen részesültek az étkezésben, és néha lakásban is. Első előadások helye a „Fekete Sas” vendéglő volt, majd a polgári kaszinó helyén, a mostani Bem utca sarkán, a színpad kicsiny volt. A padokat előkelő családok foglalták el. Rudics, Mukits, Vojnits, Vermes stb. az ezutáni padokban középosztálybeliek foglaltak helyet. A mostani színházat 854-ben nyitották meg, nagy lelkesedés közepette, ez volt az ország harmadik színháza. A kalocsai érsek jött le bérálni, az elébe küldött deputáció oly zavarba jött, hogy az érsek címét is elfeledte. Ez a deputáció öregebb Antunovits József volt. Régebben az öregebb urak boltokba, borbélyműhelybe jártak beszélgetni, akkoriban szokásban volt, hogy a katonazenekar szombat délután térzenét adott. A lakosság a király nevenapján és Mária Terézia, a város védszentjének ünnepét meg szokta tartani, a hatóság díszruhában ment a templomba, a katonaság is tartott felvonulást. Délután pedig a tanítók előadásokat tartattak a tanulók által a Ferenc-rendi kolostor éttermében, előadták: Egervár ostromát, melyben Dobó szerepét én creáltam. A polgárság érezte, hogy kevés jogai vannak, ezeket akarta szélesbíteni. Történt egyszer, hogy Kardos táblabíró tanyáján egy cseléd rosszat követett el, Macskovits akkor főkapitány kiküldött a cselédért, de Kardos nem adta őt ki. Ekkor a rendőrök Kardos cselédjét megkötözve vitték a városházra. Bács megye egy időben conservatív párti volt, Rudics József volt akkor főispán, ki nagy dísszel választott meg, amely után volt ökörsütés, ingyen bor osztogatás, kivilágítás és díszgyűlés, a 3 napig tartó ünnepély Rudicsnak 36 000 frt.-ba került, jöllehet akkor a főispánnak 600 frt. fizetése volt. Nagy ünnepélyvel fogadták István főherceget 847-ben való átutazása alkalmával. Díszes diadalkaput állítottak fel, a fogadtatására a bandérium is kivonult. Megjelent azonkívül az akkor alakított polgári magyar díszőrség 200 tagja zöld atillában, kék nadrág, violaszín csákókkal. Speletich és Vojnits volt az őrnagyuk. Höbl, Hoffman kapitányok, Váli Béla segédtsizt. Első felhívást a táborba menésre Zenta hívta fel, a polgári őrség azonnal gyűlést tartatott, melynek következtében azonnal 100 kocsin indultak útnak a felfegyverke-

zett önkéntesek, én is közöttük voltam, reggelre Zentára értünk, és a rácok ellen Óbecsére indultunk, de ott hallván, hogy az ottani magyarság erősítést kapott, jónak láttuk visszavonulni. Többször kapott Szabadka ily felhívást, melyet mindig készséggel teljesített, különösen az iparosok lelkesedtek a haza ügye felett. Futak alatt egyszer nagy diadalt arattak a szabadkai nemzetőrök, a rácokból sok maradt a csatatéren, visszaérkezvén a városba, az elvett rác zászlókat a városi levéltárba vittük, hol még most is őrzik. Akkorában kedves daluk volt a magyaroknak a „Szózat”, a „Himnusz”, „Talpra magyar” és egy lengyel dal. [...]

*

A főtéren egy sátor volt fölállítva, ide hozták a gazdagabbak a haza ol-tárára arany-ezüst holmijaikat. Ilyen háborús viszonyok közt, természetes, hogy pangott az ipar és kereskedés, mert azoknak képviselői a haza ügyével voltak elfoglalva. A nép az utcákon ácsorogva várta a legújabb hadi üzenete-
ket. Az országban sok magyar bankó lévén, a gabona és a bor ára felment, senki sem gondolt életével, ma van, holnap nincs, miután például szolgáltak a most itt tartózkodó 20 000 magyar menekült, kik még pár hét előtt jó-módban voltak, most földönfutó lett, és a Szabadka város vendégszeretetében találtak oltalmat, miután a magyar kormány kénytelen volt feladni, a rácok közeledtek Szabadkához. Zentán a levágott magyar fejekből a Szenthárom-ság előtt hatalmas gúlát emeltek, a nép megrémült és menekülni készült, de a közgyűlés azt határozta, hogy utolsó csepp vérig meg kell védeni a várost. Senkit sem engedtek ki a városból, mindazonáltal Kuluncsits főpolgármester neje el akart menekülni, de a halasi kapunál az őnök észrevették, elfogták, és a városházára vitték. A nép fel volt háborodva, a polgármesternek kellett azt lecsillapítani, s azután egy szakasz honvéd szuronyt szegezve a népet szétker-gette, a rend azonnal helyreállt. Minthogy az országgyűlés székhelyét Deb-recenbe tette át, Bácsát kénytelen volt feladni, s az V. honvédzászlóalj kivé-telével a katonaság Szegedre vonult. Ekkor Szabadkának szomorú sorsa lett az ellenséggel szemben, kik azt üzenték, ha Szabadkát elfoglalják, kő kövön nem marad, mindenkit lemészárolnak. Ez január elején történt, 1849-ben. Borzasztó hidegek voltak. A kovácsok ezerszámra készítették a fegyvereket, a szállásiak a városba hurcolkodtak, a Kunticsok a szőlőkbe hurcolkodtak ki. Innen maradt fel e bunyevác nóta:

*Szörnyű erőd lett Kunticsok szőleje,
Nem bírja bevenni a szerviánok serege,
Verje meg az Isten Jelasich bánt,
Éltesse az Isten a magyar Kossuthot.*

Szerkesztői jegyzet

– Megkerült a Váli-napló! – kiáltottam fel, amikor a *Mozgó Világ* tavalyi decemberi számát kinyitottam. Ebben olvasható az elveszettnek hitt napló néhány részlete, s itt olvasható Váli Béla unokájának, Váli Dezső festőművésznek a napló elé írt jegyzete. A napló becses dokumentum a XIX. századi szabadkai életéről, emberekről, a városról. Magam mintegy negyedszázaddal ezelőtt láttam és használtam vonatkozó részleteit, amikor a szabadkai színház történetéről szóló disszertációt írtam (*Száz év színház*. Forum, Újvidék, 1990), Szentgyörgy István tanár úr, a városi könyvtár tudós helytörténésének szíves engedelmével, akinek tulajdonában volt a Váli-napló. Azóta is többször megfordult a fejemben, hogy a felbecsülhetetlen dokumentumértékű Váli-naplót ki kellene adni. A Forumnak ekkor még volt is két megfelelő sorozata, a Kövek és a Hagyományaink, bármelyikbe szépen beillett volna. A nyolcvanas években Szentgyörgy tanár úr azonban elzárkózott ettől. Nem is alaptalanul, mivel Váli a negyvennyolcas szabadkai és bácskai eseményekről írva, saját tapasztalata alapján, kemény szavakkal illette a szerbeket, ahogy akkor mondták, a rácok szerepét. A napló kiadására a kilencvenes években ugyancsak nem sok esély volt, azóta már változott a helyzet, de mivel a tanár úr ismeretlen helyre költözött, a naplónak nyoma veszett. Olykor még meg-megemlítettem, hogy fel kellene kutatni s kiadni, jóllehet egyre kisebb volt rá az esély. Érthető tehát, miért kiáltottam fel ujjongva, a *Mozgó Világ* említett számát látván. A Váli-napló mégsem veszett el, a festőművész unoka honlapján mind eredeti kézírásos, mind pedig gépiratos változatban mindenki számára elérhető, sőt publikálható. Amint ezt a gyorsan létrejött e-mail kapcsolat során szerkesztői kérésre válaszolva Váli Dezső közölte: „bármit korlátozás nélkül közölhet, felhasználhat”. Köszönet. (Továbbra is kérdés azonban, hogy az eredeti mellett másolat is lenne, amiről Váli Dezsőnek nincs tudomása.)

Így, ilyen előzmények után kerül sor a Váli-napló néhány részletének közlésére folyóiratunkban.

Miért jelentős id. Váli Béla memoárja?

Amint említettem: többszörös dokumentumértéke miatt, mivel a XIX. századi Szabadkáról, eseményekről vall többnyire a szemtanú hitelességével; család-, de egyben várostörténet is.

A Váli család, amint a *Mozgó Világ*-beli jegyzetből megtudjuk, a XVIII. század végén telepedett le a városban. Valitsek Antal (1862-ben magyarosítják a család nevét Válikra) kőműves Morvaországból jött, s „1796-ban vett

házat Szabadkán. Szorgalmas ember, fia már kereskedő. Unokája jurátus, Kossuthot kíséri hajón Bécsbe 1848 márciusában... tőle ez a napló”, melynek 136 oldala 32 fejezetre tagolódik: „Kezdi a leírást a nagyszülőkkal, aztán passzusok a családtagokról. Foglalkozik az 1848–49-es eseményekkel, leír csatákat, győzelmeket és meneküléseket. Elmeséli, az összeomlás után hogyan menekül meg az osztrák kényszersorozástól. Hazatelepül Pestről, szerepe Szabadka város vezetésében, közgyűlések, 13 beszédének szövege. Egy fejezetben összefoglalja a város múltját, és megírja egy erdélyi utazását is.”

Ebből a gazdag, változatos anyagból folyóiratunkban elsősorban a családra és a városra vonatkozó részleteket közöljük, s mellőzzük a *Mozgó Világ*-ban megjelent fejezeteket, melyek zömmel a szabadságharcral kapcsolatosak, továbbá a házépítés aprólékos leírását, az erdélyi út jegyzeteit, néhány ma már kevésbé érdekes beszédet, s azokat az anekdotákat, melyeket a naplóíró édesapjától hallott.

Végezetül néhány szót a közlésről. A két változat közül a gépiratost használtuk, s megoldásait, átírásait többnyire átvesszük, de látván, hogy ez nem követi betűhíven az eredetit, kénytelenek voltunk bizonyos módosításokat eszközölni. Nem tartottuk meg a régies formákat (utcza, buczka), lévén, hogy más hasonló esetben a gépirat nem következetes, ugyanakkor megtartottuk az idegen szavak naplóbeli írását (gymnasium, gheologiai). Néhány darab cím (Szapáry, Báthory) és név (Abday, Szentpétery) írását pontosítottuk, illetve a szabadkai családnevek ismeretében módosítottuk (Gábits/Gábrits, Jakobics/Jakobcsics, Timbász/Tumbász). Ha nem voltunk bizonyosak a nevek írását illetően, akkor erre zárójelbe tett kérdőjellel utalunk. De mivel sem a kézírásos, sem a gépiratos változatban nem következetes a nevek írása, a legtöbb gondot ennek egységesítése jelentette. A hol *ts*, hol *cb*, hol pedig *cs* végződésű neveket több kiadvány konzultálása után, vállalva a tévedést is, kerestük a megoldást. Felmerült annak a lehetősége is, hogy az idegen szavakat (pl. ultramontán) és a neveket lábjegyzeteljük, de ez feleslegesen terhelné a szöveget, a folyóiratbeli közlés sem teszi szükségessé, s különben is a kontextusból minden hivatkozás érthető. A fejezetcímeket az eredetiből vettük, de a sorrendet némileg megváltoztattuk, előbbre hoztuk a naplóíró édesapjáról szóló részt, így véltük logikusnak. A naplóbeli közgyűlési felszólalásokat csillaggal választottuk el, s mellőlük elhagytuk a dátumokat. (GL)